

UOT 81:372.881

ƏCNƏBİ DİLİ MƏNİMSƏMƏDƏ NİTQ FƏALİYYƏTİ SUBYEKTİNİN LİNQVİSTİK VƏ PSİXOLOJİ SPESİFİKLİYİ

Təhminə ƏLİYEVƏ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 dekabr 2024; çapa qəbul edilmişdir: 3 aprel 2025; online-da çap edilmişdir: 15 may 2025.

Received: 12th of December, 2024; accepted: 3th of April, 2025; published online: 15th of May, 2025.

Açar sözlər: *əcnəbi dil, ikidilli, təkdilli, nitq fəaliyyəti, linqvopsixoloji, əcnəbi dilin mənimsənilməsi*

Giriş

Müasir dilçiliyin diqqət mərkəzində ana dili ilə əcnəbi dilin nitq fəaliyyəti subyektinin şüuruna qarşılıqlı təsirinin təsviri problemi dayanır. Bununla əlaqədar olaraq, tədrisin çoxdillilik şəraitində həyata keçirilməsi zamanı formalaşan linqvistik şəxsiyyətin neyrofizioloji, linqvopsixoloji, aktual nitq və dil xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir.

Əcnəbi dil istifadəçisinin nitq-zehni fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini təhlil edən tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, belə insan “əlavə əcnəbi dildə danışmaq qabiliyyətinə malik” bir şəxs deyil. İsveçrəli tədqiqatçı F.Qrosjeanın bu məsələyə dair fundamental məqalələrindən birinin başlığında neyrolinqvistlər ikidilliliyi “iki birdillinin birləşməsi” kimi təsnif etməməyə çağırılır (2, s. 118).

Ümumiyyətlə, əcnəbi dil istifadəçisi bir dilli insandan keyfiyyətcə fərqli, özünə-məxsus dil istifadə üsulu ilə xarakterizə olunur: həm əcnəbi dil, həm də ana dili üzrə bilikləri birdillilərin dil biliklərindən keyfiyyətcə fərqlənir. Təkdilli şüurun strukturundan fərqli olaraq, çoxkompetensiyalı linqvistik şüurun quruluşu fərqli və daha zəngindir. “Çoxkompetensiya” anlayışı ilk dəfə olaraq XX əsrin 90-cı illərində U.J.Kuk tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (2, s. 86).

Multikompetentlik, adətən, “iki dilə əsaslanan mürəkkəb təfəkkür strukturu” və “birdən çox dildən istifadə edən şüur sistemi” kimi başa düşülür. Bu konsepsiya, iki dili mənimsəmiş və ya aktiv şəkildə istifadə edən şəxsin şüurunun (psixi həyatın vəziyyəti kimi) və təfəkkürünün (idrak fəaliyyəti kimi) öyrənilməsinə vahid yanaşmanı əks etdirir.

1. Əcnəbi dilin mənimsənilməsi

Linqvodidaktik ədəbiyyatda iki anlayışdan istifadə olunur: əcnəbi dil əldə etmək və əcnəbi dilə yiyələnmək, çox vaxt müəlliflər onları sinonim kimi istifadə edirlər. Bununla belə, bunlar məzmunca fərqli olan iki prosesdir ki, bunlar birlikdə insanı əcnəbi dildə mükəmməllik vəziyyətinə gətirir. Əcnəbi dil biliyi adətən başqalarını anlamaq və əcnəbi dildə öz fikirlərini ifadə etmək bacarığı kimi müəyyən edilir. Əcnəbi dil biliyinin iki növü mümkündür: diskursiv-məntiqi və birbaşa-intuitiv, hər ikisi dilin mənimsənilməsinin təbii

*doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: motherland1984@mail.ru

<https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.2.1024>

mərhələləridir. Əcnəbi dilə yiyələnmənin bütün dövrü iki əsas mərhələyə bölünür: tərcümə və qeyri-tərcümə. Diskursiv-məntiqi mənimsəmə mərhələsində subyekt analitik təhlil nəticəsində əcnəbi dil nitqini dərk edir və əvvəllər ana dilinin vasitəsilə ifadə olunmuş fikirlərini hədəf dildə şüurlu şəkildə quraraq əcnəbi dil nitqlərini yaradır. Dilin tam mənimsənilməsi o zaman əldə edilir ki, o, bilavasitə intuitivləşsin, yəni insan öz ana dilindən və ya ana dilindən tərcüməyə müraciət etmədən əcnəbi dildən istifadə etməyə başlayır. Bir çox müəlliflər əcnəbi dil biliyinə bir-biri ilə əlaqəli iki prosesin nəticəsi kimi baxırlar (4, s.59). Dilin mənimsənilməsi subyektin ünsiyyət üçün istifadə olunan vasitələrin mənimsənilməsinə yönəlmiş bütün fəaliyyət formalarına aiddir. Assimilyasiya nəticəsində dil obyektiv formadan fəaliyyət formasına çevrilir. Əcnəbi dilə yiyələnmək mənə səviyyəsinə, koqnitiv şüur səviyyəsinə keçiddir. Başqa bir mədəniyyətin mənaları subyektin konseptual sistemlərinə inteqrasiya olunur ki, bu da onun dünya mənzərəsinin çevrilməsinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, dilin mənimsənilməsi “obyektiv linqvistik qanunauyğunluqların (əlaqələrin) subyektə tədricən keçidi” kimi təqdim edilə bilər.

2. Əcnəbi dili mənimsəmə prosesi

Əcnəbi dillərin tədrisinin metodologiyasında əcnəbi dilin mənimsənilməsi, əcnəbi dil ünsiyyət vasitələrinin və ünsiyyət fəaliyyətinin mənimsənilməsindən ibarət olan, dilin ayrı-ayrı elementlərindən istifadə vərdişlərinin tədricən toplanmasına səbəb olan mürəkkəb bir proses kimi qəbul edilir. Buna görə də nitqdə istifadə mərhələsindən əvvəl, nitq aktından təcrid olunmuş linqvistik materialın ilkin işlənməsinə (avtomatizm dərəcəsinə) əsaslanan məşqlər mərhələsi keçir. Dil materialının mənimsənilməsinin üç əsas mərhələsi mövcuddur:

1. Ardıcıl bəyanatın hazırlanması mərhələsi;
2. Hazırlanmış nitqin yaradılması mərhələsi;
3. Müstəqil hazırlıqsız nitq mərhələsi (5, s.246).

Hər bir əvvəlki mərhələnin növbəti mərhələnin görünüşünü hazırladığı güman edilir. Lakin bu sxem əcnəbi dilə yiyələnmənin real nümunələrini əks etdirmir. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən, ifadəni düzgün qurmaq bacarığı ilə ikinci dildə şifahi ünsiyyət qurmaq bacarığı fərqli bacarıqlardır. Nəticə etibarilə, əcnəbi sxemin üç mərhələsi dilin mənimsənilməsi mərhələləri deyil, təbiətə fərqli olan və bir-birindən əldə edilə bilməyən üç bacarıqdır. Bu baxımdan, nitq təkə dil elementlərinin məcmusu deyil, nitq bütövlükdə keyfiyyətə yeni bir formalaşmadır; aspektual, mozaika ilə yapışdırılmış şəkildə deyil, səviyyəli planda inkişaf edir.

Başqa bir nöqtəyi-nəzərdən, əcnəbi dilin mənimsənilməsi prosesinin mahiyyəti, tələbələrin mənaların fərqli formalarda ifadə imkanlarını öyrəndikləri ana dilində nitqin yaranması və qavranılması üçün artıq formalaşmış mexanizmin dərk edilməsi və korreksiyasıdır. Sualın bu şəkildə formalaşdırılmasında eyni anda iki fərziyyə görünür. Birincisi, fərqli dillərin eyni mənaları, lakin fərqli yollarla ifadə etməsidir. Bu səhvdir. Dil fərqlərinin kökləri, bir çox müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, dünyanın ümumi şəkillərindəki fərqlərdə yatır. İkinci fərziyyə isə odur ki, insan əcnəbi dili öz doğma dili əvəzinə istifadə etmək üçün öyrənir. Əcnəbi dilin təbii ünsiyyət mühitindən təcrid olunmuş şəkildə mənimsənilməsi şəraitdə, fəaliyyətlərində iki dildən - həm yerli, həm də əcnəbi dildən istifadə etmək üçün öyrənilir. Buna görə də, ana dilindən istifadənin mövcud mexanizmini “düzəltmək” çətin ki, əsaslandırılınsın: bir insana öz doğma mədəniyyətində ünsiyyət qurmaq lazımdır. Bundan əlavə, ana dilini bilmənin mövcud mexanizmi tam avtomatlaşdırılıb və şərti refleks prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Ancaq refleksi düzəltmək mümkün deyil, amma onu məhv etmək və yenisini yaratmaq mümkündür.

J.Harmer hesab edir ki, əcnəbi dilin mənimsənilməsi prosesi müəyyən ardıcılıqla baş verən müxtəlif nitq fəaliyyəti növlərinin mənimsənilməsindən ibarətdir, xüsusən də

oxumaq və yazmaq nitqə əsaslanır (4, s.77). Oxumağın inkişafının şərti dinləməkdir, yazı isə oxuduqdan sonra formalaşır. Danışma və dinləmə inkişaf baxımından oxumaq və yazmaqdan irəlidedir. Lakin nitqi əzbərlənənlərin təkrar istehsalı və birləşməsi kimi deyil, öz fikirlərinin əcnəbi dildə ifadəsi kimi başa düşsək, nitq fəaliyyətinin ən son növü olduğunu düşünməyə əsas var, çünki əcnəbi dil daxili nitqin formalaşmasını nəzərdə tutur.

Həqiqətən də, əcnəbi dili mənimsəyərkən ilk növbədə nitqin düzgünlüyünü inkişaf etdirmək lazımdır. Lakin bu, öz-özünə baş vermir. Təlim prosesi əcnəbi dildə düzgün nitqin formalaşdırılması vəzifəsini qoymazsa, o, formalaşmaz və nəticə olaraq səlis, lakin “çirkli” nitq yaranar. Qəbul mərhələsində öyrənmək üçün zəruri şərt, əcnəbi dildə ifadənin tərtib edilməsində yavaşlıq və tam məlumatlılıqdır. Danışmaq səlisliyi inkişaf etdikdən sonra heç nəyi düzəltmək mümkün olmaz. Bir insanı yalnız əvvəlki mərhələyə qaytara bilirik, yəni ona əcnəbi dildə danışmağı qadağan edə və yenidən düzgünlük formalaşdırmağa başlaya bilirik. Ona görə də nitqin səlisliyinin formalaşma dövründə düzgünlüyün ardınca gətməsi təbiidir.

M.B.Əsgərovun qeyd etdiyi kimi, nitqin yaranmasını vahid və bölünməz bir akt, proses kimi qəbul edənlər onun hansısa bir yaranma mexanizminin olduğunu belə inkar edirlər (1, s.30). Nitq davranışı daxililəşdirməni stimullaşdırır. Yalnız sözlər və qaydalar deyil, nitq fəaliyyətinin bütün proqramları, yəni nitqin yaranması və qavranılmasını mənimsəmək lazımdır. Xarici nitqdə bu cür proqramların özbaşına və düzgün qurulması onların daxililəşdirilməsini optimallaşdırır, çünki sisteməlik olaraq xaricdən müsbət möhkəmləndirmə alır.

Ana dilinin tədrisi materialına əsaslanan psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, düzgünlük səviyyəsi şifahi-semantik strukturun əsas, sistem formalaşdırıcı səviyyəsidir və onun əsasında sonrakı öyrənmə prosesində digər səviyyələr qurulur, getdikcə daha mürəkkəb növlər təmin edilir:

- verbal-semantik təhlil;
- sintez (2, s.213).

Məhz bu səviyyə dil duyumunun formalaşmasının əsasını təşkil edir. Dil hissi nitqin qavranılması və istehsalının intuitiv tərkib hissəsidir, onun əsas funksiyası bir şəxs tərəfindən ifadənin düzgünlüyünə nəzarət etmək və qiymətləndirməkdir. Dil duyğusunun əsasını ana dilində danışanın müəyyən forma üçün tipik mənalar sistemində və eyni mənaları müxtəlif semantik, emosional və digər çalarlarla çatdırmağa imkan verən formalar sistemində oriyentasiyası təşkil edir. Dil duyğusunun formalaşması və bunun göstəricisi şərti yalnız nitqin düzgünlüyü ola bilər ki, bu da seçilmiş linqvistik vasitələrin nitq situasiyası və şifahi kontekst baxımından uyğunluq dərəcəsi ilə ölçülür.

3. Əcnəbi dilə linqvopsixoloji yanaşma

İnsanın kommunikativ zehni funksiyasının təhlilinə linqvopsixoloji yanaşmanı əsas götürərək, multikompetentliyin əsas parametrlərini ümumiləşdirəcəyik. Vurğulayaq ki, linqvopsixoloji yanaşma nöqtəyi-nəzərindən “səriştə” və “səriştəlilik” anlayışları fenomenoloji cəhətdən fərqli varlıqlar kimi şərh olunur. Belə ki, multikompetensiya fəvqəladə psixi formalaşma – daxili generativ qurğudur və onun sistem xassələri ana dili və əcnəbi dildə biliyin xassələrinin cəminə qədər azalmaz. Müvafiq olaraq, generativ proseslərin potensial sistemi kimi multikompetentliyin faktiki təzahürü multikompetentlikdir – müxtəlif kommunikativ vəzifələrin həlli zamanı kommunikativ fəaliyyətdə həyata keçirilən ikidilli şəxsin yenilənmiş, integrativ şəxsi keyfiyyətidir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, zehni formalaşma kimi multikompetentlik ikidilli şüurda “sinergik effekt” in yaranması ilə izah olunur. İ.Ketç sübut edir ki, ikidilli şəxsin nitq təkəkkürü ümumi konseptual bazaya əsaslanır və ona çıxış iki dil tərəfindən təmin

edilir (4, s.109). İki dil kanalı vasitəsilə alınan məlumat konseptual inteqrasiyaya (qarışdırılmaya) məruz qalır. Bunun nəticəsində sinergetik konsepsiyalar – həm ana dili, həm də əcnəbi dil vasitəsilə vasitəçilik edilən bilik elementlərini özündə birləşdirən konseptual yeni formasıylar yarana bilər. İkidilli şüurda formalaşan sinergetik konsepsiya hər iki dilin vahidləri vasitəsilə şifahiləşir və konfigurasiyası dilin ixtiyarında olan müvafiq anlayışların domenlərinin konfigurasiyasından fərqlənən daha geniş konseptual fon (domen) ilə əlaqələndirilir: ana dilində danışan və əcnəbi dildə danışan. Aydınır ki, dillərarası qarşılıqlı əlaqənin belə sistemli təsiri ana dilində və əcnəbi dildə yüksək kommunikativ səriştəyə malik olan qabaqcıl natiqlərdə daha aydın şəkildə özünü göstərir. Əcnəbi dillərin mənimsənilməsinin ilkin mərhələlərində fərd öz ixtiyarında olan anlayışlara yeni not formaları təyin etməklə əcnəbi dil vahidlərini mənimsəmiş kimi görünür. Tədricən, əcnəbi dildə nitq təcrübəsi fərdin şüurunda toplandıqca, semantik dillərarası köçürmələrin sayı artır və bütün konseptual sistem yenidən qurulur.

Beləliklə, əcnəbi dilin mənimsənilməsi prosesi və nəticəsi ilə bağlı tətbiqi linqvistik tədqiqatlar aparılarkən aşağıdakı müddəalar nəzərə alınmalıdır:

1. Nitq fəaliyyəti subyektinin şəxsiyyət strukturu ilkin olaraq əcnəbi dilin mənimsənilməsinə daxili amil və ümumi ilkin şərt kimi müəyyən edir. Əcnəbi dilə yiyələnmək üçün xüsusi şərtlər ana dilində düşüncələrin qurulması və formalaşmasında əvvəlki nitq təcrübəsi, həmçinin ana dilində kommunikativ səriştənin səviyyəsidir.
2. Əcnəbi dilin mənimsənilməsi prosesinde formalaşan multikompetentlik dillərin dinamik qarşılıqlı əlaqəsi və dillərarası köçürmələrin təsiri altında inkişaf edən psixi formalaşmadır.
3. Əcnəbi dilə yiyələnen nitq fəaliyyəti subyektinin linqvistik şüur sistemi ayrılmaz şəkildə inteqrasiya olunmuş sistemdir – ana dilinin və əcnəbi dilin altsistemlərini birləşdirən və ümumi konseptual bazaya, o cümlədən sinergetik anlayışlara çıxışı təmin edən inteqrativ vahiddir (5, s.316).

Əcnəbi dilin müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi bir sıra linqvistik və ekstralingvistik amillərlə müəyyən edilir. Nitq, ilk növbədə, sosial hadisə olduğundan, onun tədqiqi psixologiya və fiziologiya sahələrinə aiddir. Nitq və düşüncə prosesləri insan şəxsiyyətinin strukturunun tərkib hissəsidir. Psixi proseslərin xüsusiyyətləri, təfəkkür, qavrayış, yaddaş proseslərinə təsir göstərir. Nitqin köməyi ilə reallıq əks olunur və ətraf aləmin obrazları formalaşır. Nitq ikili xarakter daşıyır, çünki o, həm ətrafdakı reallığın idrak prosesində rəsonal və emosional proseslərin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsində, həm də onun fəaliyyət xüsusiyyətlərində əks olunan semiotik (semantik-sintaktik) və emosional məlumatları ehtiva edir.

Əcnəbi dili öyrənməkdə çətinlik məhz nitqin qavranılması və nitq istehsalı üçün əsas olan proseslərin ana dilindən öyrənilən dilə köçürülməsindədir. Psixofiziologiya baxımından nitqin səslənməsi mexanizmləri (generator, rezonator və enerji) istənilən dil sistemi üçün ümumidir. Bu sistemlərdən hər ikisinin oxşarlığı qavrayış və nitq istehsalı prosesində nitq vahidlərinin (fəonem, söz, cümlə, superfrazə vəhdəti) işləməsinin prioritetliyini müəyyən etməyə imkan verir. Ancaq burada ana və əcnəbi dillər bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Birincisi, nitqin qavranılması və istehsalı həmişə şüurlu prinsip əsasında baş verir. Əcnəbi dil nitqi hər iki prosesi daha aydın izləməyə imkan verir: cəlb olunan zehni əməliyyatlara ilkin sintez, analiz və ikinci sintez daxildir. İkincisi, başqasının nitqini dinləyərkən, eşitdiklərimizi təhlil edərkən istər-istəməz bütün ana dilinin tanış “fonoloji ələyindən” istifadə edirik. Bizim “ələk” əcnəbi dil üçün yararsız olduğu üçün çoxsaylı səhvlər və anlaşılmazlıqlar yaranır. Əcnəbi dilin səsləri bizdən yanlış fonoloji təfsir alır, çünki onlar ana dilimizin “fonoloji süzgəcindən” keçirilir ki, bu da ikinci dildə danışanlarda vurğunun olması ilə aydın şəkildə təsdiqlənir. Beləliklə, müdaxilənin təsiri altında əcnəbi dil nitq sisteminin həyata keçirilməsi pozulur.

Digər tərəfdən, müdaxilənin təsiri dil sisteminin ayrı-ayrı elementlərinin əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir, çünki tələffüz iyerarxiyası, nitq-təfəkkür və eşitmə bacarıqları pozulur. Xüsusilə, doğma və əcnəbi dillərin assimilyasiyasına ən çox həssas olanlar suprasedimental vahidlərdir – ritm və intonasiya, onsuz hər hansı bir ifadənin düzgün tərtib edilməsi mümkün deyil. Beləliklə, ritmik parametrlər pozularsa, düzgün artikulyasiya ilə belə nitq qavrayışı əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşir. İntonasiyanın həyata keçirilməsi isə ən problemlidir, çünki ana dilinin intonasiya bacarıqlarının əcnəbi dil nitqinə ötürülməsi şüursuz şəkildə baş verir; xarici nitqi qulaqla qəbul edərkən intonasiya fərqləri lazımı diqqət olmadan praktiki olaraq tanınmır. Təhsilçilərdə eşitmə nəzarəti olmadığından (öz səhvlərini tanımır və buna görə də onları düzəltməz), mexanizm özü bir dildən digərinə köçürülür. Beləliklə, əcnəbi dil nitqinin qavranılması və istehsalı prosesləri bütövlükdə dilin uğurla mənimsənilməsini çətinləşdirən bir sıra əhəmiyyətli fərqlərlə xarakterizə olunur. Bununla belə, yuxarıda göstərilən proseslər müəyyən qanunauyğunluqlara məruz qalır. Qavrama prosesləri iki ayrı vəziyyətdə fərqlənir: ifadənin təsvirinin ilkin formalaşması və artıq mövcud olan təsvirin tanınması (onu hazır təsvirlə müqayisə etmək və təsviri tanımaq).

Birinci halda kommunikativ fraqment standart obraz kimi çıxış edir, onun əsas xüsusiyyətləri səs obrazının bütövlüyü, semantik birlik, kommunikativ bütövlüyü və dinamizmdir (nitqin seqmentinin müddəti). Danışığın ahəngdarlığı nitqi qulaqla qavrayarkən uyğun hissələrin (sintaktik, fonetik xüsusiyyətlərin) vahid semantik bütövlükdə birləşməsi ilə təmin edilir. Xarici əlamətlər kommunikativ fraqmenti tam dərk etmədən proqnozlaşdırmağa imkan verir ki, bu da onun məzmununun adekvat başa düşülməsini təmin edir.

Beləliklə, müəyyən sosial-linqvistik və kommunikativ səriştə olduqda, leksik və qrammatik formaların səhsiz tanınması baş verir. Artıq mövcud olan görüntü olduqda, tanınma nitq siqnallarının bir sıra xüsusiyyətlərinin – fonetik, semantik, semantik-qrammatik və nitq situasiyasının şəraitindən asılı olaraq, təsvirin tanınması yalnız birinə əsaslanıla bilər. Siqnal-küy nisbətini nəzərə alaraq, dinləyici identifikasiya strategiyasını seçir. Sonra xüsusi həll seçilir. Bu proses avtomatik olaraq baş verə bilər, lakin bilik kifayət deyilsə, qavrayış genişlənmiş formalar alır və şüurlu qavrayış hərəkətinə və ya ardıcıl hərəkətlər silsiləsi olur. Belə bir mexanizm, bəzi alimlərin fikrincə, qavrayış fəaliyyətinin yalnız ilkin mərhələsini təşkil edir (5, s.63). Alınan səs və digər məlumatlar mövcud standartla eyniləşdirildikdən sonra semantik əlaqə haqqında qərar qəbul edilir. Bunun ardınca keçidlər arasında əlaqənin mövcudluğu müəyyən edilir, bunun əsasında bütün ifadə ümumiləşdirilir və semantik forma alır. Son mərhələ “hiss formalaşması mərhələsi” adlanır. Başqa sözlə, səslənən nitqin qavranılması bir-biri ilə əlaqəli mərhələlərdən ibarətdir. Birinci mərhələ, artıq formalaşmış görüntünün formalaşması və tanınması, dinləyicinin ifadənin əlaqəli və ayrılmaz imicinə sahib olduğu standartla müqayisə vəziyyətləridir. Qavrayış prosesinin növbəti mərhələləri semantik əlaqə, sonra onlar arasındakı əlaqələr haqqında qərar qəbul etmək prosesidir, bundan sonra “hiss formalaşması” mərhələsi baş verir.

4. Əcnəbi dilin mənimsənilməsində mədəni komponentin rolu

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, elmi ədəbiyyatda bir sıra psixolinqvistik əsərlər meydana çıxmışdır ki, onlar təhsil praktikasının müxtəlif səviyyələrində əcnəbi dilin tədrisinin psixoloji ideyalarının inkişafına mühüm töhfə vermişlər. İlk nəşrlərdən biri A.A.Leontyevin “Rus dilinin əcnəbi dil kimi tədrisinin bəzi problemləri (psixolinqvistik esselər)” əsəri idi (3, s.283). Burada əcnəbi dilin tədrisi psixologiyasının və psixolinqvistikasının banilərindən biri dilin əcnəbilərə tədrisinin geniş kontekstində əcnəbi dilin mənimsənilməsi prosesinin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alır ki, bu da təkcə əcnəbi dil

üçün deyil, ana dilin tədrisi təcrübəsi, həm də açıq şəkildə ikidillilik şəraitində əcnəbi dil təhsili təcrübəsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Əslində, hər hansı bir dilin əcnəbi dil kimi mənimsənilməsi məqsədləri əcnəbi dil təhsili təcrübəsi hesab edilməlidir. Təbii ki, əcnəbi tələbələrə dilin öyrədilməsi vəziyyəti üçün təkcə tədris texnologiyalarının xüsusiyyətlərini deyil, həm də xarici mühitin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək lazımdır ki, təhsilalanlar üçün yad olduğuna görə, o qədər də geniş deyil. Bu, əslində, dilin öyrənmək prosesinin ilk psixoloji xüsusiyyətidir. Eyni zamanda, əcnəbi dilin xüsusiyyətlərinin açıq-aydın spesifikliyinə baxmayaraq, ümumiyyətlə əcnəbi dilin tədrisi şərtlərinə münasibətdə invariant kimi ana dili çıxış edir. Başqa sözlə, əcnəbi dilin mənimsənilməsinin psixoloji strukturu bir çox cəhətdən hətta təhsil şəraitində belə linqvistik təcrübənin mənimsənilməsi prosesinin semantik modeli kimi şərh edilə bilər.

Əcnəbi dilin linqvistik təcrübəsinin mənimsənilməsi mexanizmlərinin məzmununu və əməliyyat tərkibini hərtərəfli təhlil edərək, qeyri-ana dilin tədrisini nitq fəaliyyəti kimi müəyyən edilə bilər. Əcnəbi dilin öyrədilməsi, nitq fəaliyyətini öyrənməkdən başqa bir şey deyil, daha sonrakı versiyada bu dilin köməyi ilə şifahi ünsiyyəti öyrənmək kimi dili mənimsəmək olduğunu göstərir. Bundan əlavə, əcnəbi dilin linqvistik təcrübəsinin mənimsənilməsi üçün ən azı iki daha əhəmiyyətli və zəruri “komponent elementlər” – dilin mənimsənilməsinin koqnitiv və şəxsi aspektlərinin mövcudluğunu qeyd edə bilərik.

Əcnəbi dilin mənimsənilməsində mədəni komponentin rolunu vurğulayan A.A.Leontyev, dil bilikləri və öyrənilən dilin ölkəsi haqqında biliklər toplusunda ana dili danışan şəxs kimi naviqasiya etməyi öyrənməyin vacibliyindən danışır (3, s.295). Bu, koqnitiv aspektdə dilin mənimsənilməsinin əsas vəzifəsini təşkil edir. Müəllifin təfsirindəki şəxsi aspekt koqnitiv cəhətdən az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu, motivasiya, münasibət sistemi, “mənlik” problemi, şəxsi və qrup şəxsiyyəti, habelə əcnəbi dil ünsiyyətinin öz şəxsiyyətini aktualaşdırma və reallaşdırma yolu kimi başa düşməsinə, xüsusi yol kimi əhatə edir.

Nəticə

Linqvistik və psixoloji nöqteyi-nəzərdən əcnəbi dilin mənimsənilməsi və əcnəbi dilin öyrənilməsi bu prosesdə ardıcıl iki mərhələdir. Əcnəbi dil öyrənmək ünsiyyət vasitələrini mənimsəməyə yönəlmiş prosesdir. Subyekt bu vasitələrdən necə istifadə edəcəyini bilir, lakin onlara “xarici” ünsiyyət vasitələri kimi baxır. Əcnəbi dilə yiyələnmək “əcnəbi” dildən “öz dilinə” tədrisən keçid, yəni öyrənilən dilin subyektin öz qabiliyyəti kimi qəbul etdiyi dilə çevrilməsi kimi təqdim olunur. Əcnəbi dilin vasitələri subyektin öz mənasına və onda formalaşmış yeni dil anlayışına uyğun olaraq istifadə etdiyi öz ünsiyyət vasitələrinə çevrilir. Əcnəbi dilə yiyələnmək, insanın mövcud nitq mexanizminin sadə düzəlişinə, onu başqa bir dilə “yeni-dən tənzimləməyə” qədər azaldıla bilməz. Bu prosesi həm də nitq nümunələrinin sadə mexaniki yığılmasına endirmək olmaz, ondan hazırlıqsız spontan nitq inkişaf etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 191 s.
2. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. М.: Российск. гос. гума нит. ун-т, 2000, 382 с.
3. Леонтьев А.А. Психологические основы наглядности в учебнике ино странного языка // Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001, с.283-292.

4. Harmer J. The Practice of English Language Learning. 4 th edition. Pearson Education Limited, 2007, 448 p.
5. Nation P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, 2001, 477 p.

Резюме

Тахмина Алиева

*Лингвистическая и психологическая специфика субъекта речевой деятельности
при обучении иностранному языку*

В статье исследуется вопрос лингвопсихологической специфики субъекта речевой деятельности овладения иностранным языком. Овладение и развитие иностранного языка - это сложные процессы, включающие различные факторы, влияющие на рост и изменение как устной, так и письменной речи человека. Были проведены многочисленные исследования для изучения роли общих когнитивных способностей, гипотезы критического периода, возраста, пола, стиля обучения, способностей и интеллекта в овладении первым и вторым языком в различных группах населения. Однако относительно ограниченное количество исследований посвящено взаимосвязи между психологическими факторами и приобретением и развитием языка. Выделены и обсуждены роли психологических факторов, таких как самоэффективность, тревога и убеждения в отношении изучения языка и его использования в образовательной среде. Тревога общения и самооценка также были определены как ключевые психологические факторы, которые следует учитывать при изучении языковых способностей людей. Хотя восприятие речи, ее беглость и мотивация широко исследуются, лишь недавно в исследованиях обсуждалось многогранное влияние психологических факторов на овладение иностранным языком, а различные типы языковых проблем были решены путем размышлений о роли этих факторов в использовании языка в обществе. Как видно, в последние годы резко возросли исследовательские усилия по выявлению и пониманию возможного механизма влияния лингвистических и психологических факторов на языковую обработку. Зрение и слух, влияние экономической и психологической депривации, важность историй и воображения для когнитивных навыков и психического здоровья – это другие важные вопросы, которые следует учитывать при рассмотрении психологических факторов. Поэтому, чтобы понять основные механизмы между психологическими факторами и результатами овладения языком, а также улучшить долгосрочные клинические результаты у людей с трудностями в освоении иностранного языка, в этой статье рассматривается и исследуется взаимосвязь между психологическими факторами и овладением иностранным языком и их потенциал формировать нейронную функцию.

Ключевые слова: *иностраный язык, билингв, монолингв, речевая деятельность, лингвистическая психология, овладение иностранным языком.*

Summary

Tahmina Aliyeva

*Linguistic and Psychological Specificity of the Subject
of Speech Activity in Foreign Language Acquisition*

The article examines the issue of linguistic and psychological specificity of the subject of foreign language acquisition speech activity. Foreign language acquisition and development are complex processes involving various factors that affect the growth and change of both spoken and written languages in humans. Numerous studies have been conducted to investigate the roles of general cognitive abilities, the critical period hypothesis, age, gender, learning style, ability, and intelligence in the acquisition of first and second languages in different populations. However, relatively limited research has addressed the relationship between psychological factors and language acquisition and development. The roles of psychological factors such as self-efficacy, anxiety, and beliefs about language learning and use in an educational environment have been emphasized and discussed. Communication anxiety and self-concept have also been identified as key psychological factors that should be considered when examining people's language performance. Although speech perception, fluency, and motivation have been extensively studied, only recently have studies addressed the multifaceted impact of psychological factors on foreign language acquisition and addressed various types of language problems by considering the role of these factors in language use in society. As can be seen, research efforts to identify and understand the possible mechanisms by which

linguistic and psychological factors influence language processing have increased dramatically in recent years. The importance of stories and imagination for vision and hearing, the impact of economic and psychological deprivation, and cognitive skills and mental health are other important issues that should be considered when considering psychological factors. Therefore, in order to understand the underlying mechanisms between psychological factors and language acquisition outcomes and to improve the long-term clinical outcomes of individuals who experience difficulties with foreign language development, this article reviews and explores the relationships between psychological factors and foreign language acquisition, as well as their potential to shape neural function.

Key words: *foreign language, bilingual, monolingual, speech activity, linguopsychology, foreign language acquisition.*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.